

Fasorok a kertművészetben, a táj- és településépítészetben - A barokk főúri birtokok tájszervező elemeinek „polgárosodása”

Dr. M Szilágyi Kinga

email: proverde.53@gmail.com

Tel. +3630 297 4092

*„Az ég legyen tivéletek,
Üllői-úti fák.
Borítsa lombos fejetek
szagos, virágos fergeteg,
ezer fehér virág.
Ti adtatok kedvet, tusát,
ti voltatok az ifjúság,
Üllői-úti fák..”
Kosztolányi Dezső*

„A fasor erőteljes architektonikus hatást vált ki, mint az épületben az oszlopsor, a boltozat. Erős sodra van, tovább haladásra késztet, figyelmünket a maga vonalán tovább tereli, végpontjára irányítja.” (ORMOS, 1955: 315) Fasor az általános szakmai meghatározás szerint olyan tervezett, élő kertépítészeti elem, ami szabályos vonal mentén, egyenlő távolságra és többnyire azonos fafajból¹, egyes vagy többsoros rendben telepített fák áll. Alaprajzi értelemben lineáris kompozíciós elem, valójában háromdimenziós, longitudinális térforma. Kompozíciós hatása erőteljes, dinamikus, mozgásra készítő, az architektonikus rendezettség, a távlatok integrálásának élő kertépítészeti elemekkel való kifejezése. A fák időbeli fejlődése során a térarányok, a térfal nyitottsága vagy zártsága folytonosan, a lombhullató fák esetében évszakosan is váltakozik; mindez módosítja a térélményt, a látványt, az átlátásokat. A fasor dinamikája még akkor is megmarad, ha itt-ott már hiatusok vannak a sorban. Az egyedi fák elsősorban az összkép szempontjából érdekesek egészen addig, amíg a fák fejlődése hasonló. Történeti, idős fasorok esetében előfordulhat, hogy az öreg fák egyéni története, karaktere vagy lassú pusztulása és deformálódása az eredeti tervezői szándékon túl a fasor architektonikus jellegét átírja, s mintegy a táj természetes elemeként tűnik fel a fasor annál is inkább, mert az egyes fák megállásra, szemlélődésre készíthetnek.

A fasorok sokféle szerepet tölthetnek be: az uradalmi központ, a kastély kertjein, parkjain túl szervezik a tájat, tágitják a kertművészeti alkotás léptékét és látványos kapcsolat teremtenek a birtokrendszer különböző egységei között. (BENEVOLO, 1993: 155-170) Az európai kertművészet jeles alkotói (A. Le-Notre, F. L. Sckell, P. J. Lenné, stb., sőt az amerikai F. L. Olmsted, etc.) nem állnak meg a kert, a park határainál, hanem épp a fasorok alkalmazásával újítják meg a várost, és integrálják a zöldhálózatot a városi szövetbe és a várostervezésbe. (LAUTERHBACHIS 2006: 249) A 19. századi városi táj és üdültáj szépítése, kertekkel és fasorokkal való gazdagítása már nem csak a nemesi, uradalmi példát követi; a vagyonosodó, erősödő polgárság is igényt tart a felüdülést jelentő zöldfelületekre. A fasorok tájléptékű alkalmazása a 19. század végén, 20. század elején ért a csúcra Európa szerte (PRADINE 2009), függetlenül a nagybirtokok tájépítő és irányító szerepű fasoraitól. A településközi táj útmenti fasorai azonban a 20. század derekától egyre több gondot jelentettek; a motorizáció fejlődése, a gépkocsiforgalom és -sebesség növekedése sok idős, beállt, út-menti fasor kivágásával járt.

A tanulmány rövid áttekintést nyújt a fasorok kertművészeti alkalmazásáról az európai kultúrkör példáin keresztül, és bemutatja azt a táj-fejlődéstörténetet, amely során a valós vagy szimbolikus szerepű fasorok a főúri birtokok kertjeiből mintegy „kiszabadulva” polgárjogot nyernek; megjelennek a tájban és beépülnek a köztudatba, mint a tájékozódást segítő zöld építmények, s mint a tájat meghatározó térbeli jelek. A mindenkori társadalmi, gazdasági

---

¹ Szakszerűen: fajok, fajták, változatok, azaz taxonok - azonos származású és tulajdonságú csoportok a biológiai rendszertani megfogalmazás szerint.

folyamatok lenyomata a táj, az ember, a társadalom által alakított, művelt, gondozott és egyre inkább beépített szabad (egykor természeti vagy természetes) térrendszer. Az európai kertművészet ihlető ereje, a „nyugat” hatása többnyire kis késéssel jelenik meg a hazai kertépítészetben, de gyakran csillannak fel korszakos, európai szinten is unikális, vagy éppenséggel úttörő alkotások.² Így tehát indokolt, hogy a fasorokat a magyarországi birtokfejlesztés és tájgondozás keretében, a török hódoltságot követő, megkésett barokk kortól kezdődően részletesebben mutassuk be, felhívva a figyelmet a tájhasználat változását és a táj differenciálódását kísérő vagy generáló élő, lineáris alkotásokra, tájelemekre. Az európai folyamatokhoz hasonlóan és a hazai politikai-társadalmi berendezkedésnek megfelelően a 19. századi városrendezésben – mindenekelőtt Pest-Budán – a városszépítés fontos eszközeként jelennek meg a fasorok, hiszen a magyarországi nádori rendszer és az arisztokrácia jelentős politikai szerepvállalása miatt a nagybirtokok követhető példája könnyen adódik. Mi több, a városfejlesztésben tevékeny nemesség, s a lassacskán megerősödő polgárság körében is sok a világot látott, felvilágosult gondolkodó. Mindeközben a fejlődésből alig-alig részesedő agrár-régiók, s szűkös eltartóképessége miatt főképp az Alföld a maga laza települési szövetével, tanyavilágával épp csak a legszükségesebb, a tájékozódást segítő fásításig tud eljutni. A falu, tanya, olykor a dülő vagy mezsgye fásítása szinte mindenütt jegenyével (azaz jegenyenyárral) és nyárfával történik, ezekkel a gyenge termőhelyi adottságok között is megmaradni, magasra vagy terebélyesre nőni képes fajjakkal.

S mire eljutunk a dualizmus korszakához, elmondhatjuk, hogy minden tájtípusra, a kis és nagyobb régiókra is rendelkezésre állnak a további fejlődést elősegítő példák, melyek szépségét, hasznát, kellemét a kor neves szószólói és szakértői, írók, költők, természettudósok hirdetik.

FASOROK AZ EURÓPAI KERTMŰVÉSZETBEN ÉS TÁJÉPÍTÉSZETBEN

A kertművészet történetében az ókortól kezdve számos példát találunk egyszerű vagy többszörös fasorok telepítésére kultikus tartalommal, kompozíciós, díszítő, térhatároló céllal, vagy a tájékozódást, utazást, közlekedést segítő funkcióval. Az ókori Egyiptomban Hatsepszut királynő a Deir-el Bahari templomkertbe távoli tájokról hozatott nagy, földlabdás fákat, amiket architektonikus rendben, fasorok formájában telepítettek el. A kikötőből felvezető utat szfinx szobrok és akácia (*Acacia arabica*) fasorok keretezték kétoldalt. (GOTHEIN 1913. 1928) Az antik görög települési kultúrához hozzá tartozott a térbeli tájékozódást segítő, a virtuális és vizuális kapcsolatot adó fasorok telepítése. A temenos³ helyét a természet kínálta valamely árnyas liget formájában, ahol áldozati oltárt építettek, s a természetes erdőállomány fáiból (szil, tölgy, olajfa) telepített fasorral kapcsolták a városhoz, mintegy a város és az istenek kapcsolatát megjelenítendő. Vitruvius, az i.e. I. század neves római építész szerint a fák módfelett alkalmasak a szem és a test felüdítésére, s fák közötti sétautakat javasolt a gyógyfürdőkhoz, vagy a sportpályák és nyilvános terek mentén. (VITRUVIUS 1988)

A korai kultúrák példáin túl a reneszánsz kertművészetben a fasorok a kerti sétányok mentén, a parterek szegélyén a síkfelületű táblák vertikális keretét és persze a sétálók számára kellemes árnyékot adtak. A vadban gazdag erdők vadasparki feltárása során a lőfegyveres vadászatot segítő nyiladékokat, vue-ket fasorokkal szegélyezték. Ezek a vadasparki vue-k és fasorok nagy szerepet játszottak a barokk kertművészetben. A kastély – kert – táj kapcsolat előfutára azonban a késő reneszánsz alkotómester, Palladio munkája, a Villa Rotonda⁴, ahol a kerítést elhagyva, a dombtetőre ültetett villaépület és kertje – igaz, fasorok nélkül - szinte egybeolvad a tájjal.

A XVII. század második felében André Le Notre, XIV. Lajos királyi főkertészeként már túllépett a reneszánsz kertek léptékén, s a távlatokat, a környező tájat, a vadasparkokat, sőt az egymástól független királyi birtokokat is egységes rendszerbe foglalta. Az új kertművészeti stílus, a barokk, vagy eredetéről kapott neve szerint a francia kert, többek között a fasorok alkalmazásával jelenítette meg az uralkodói hatalmat. Túllépve a kerti léptéken, a fasorok kaptak az építészet – kertművészet – tájépítés egységének szellemében erőteljes kompozíciós és

---

² A barokk kertművészet körében az Esterházy uradalom fasorokkal, nyiladékokkal tagolt kert-park-vadspark hármasságú térrendszere, s azon túl a táj léptékű birtokrendszer grandiózus térszerkezete említhető. Kimagasló minőségű és úttörő jellegű kertépítészeti alkotás Heinrich Nebbien Városliget terve az 1816. évi Pest-Buda pályázatra. A kor nagy teoretikusa, C.C.L. Hirschfeld nyomdokain, Európában elsőként a magyar fővárosban indult el egy igazi városi közpark tervezése és építése, a város saját, azaz köz-területén, a városszépítésért felelős bizottság szervezésében és támogatásával, s részben közadakozásból.

³ szent liget

⁴ Vicenza, Olaszország

reprezentációs szerepet. A szigorúan architektonikus barokk kert is épp a fasorok segítségével integrálja a kompozícióba a szabad tájat.

A 17-18. század fordulójától a felvilágosult gondolkodók mind inkább szakítanak a barokk kertek feszes, némileg mesterkéltséggel szerkesztettségével, a természettől, tájtól, embertől idegen karakterrel. A természetszerű kerti térformálás, a természet felszabadítása a barokk béklyóiból az abszolutizmus kiváltságaival szembe forduló, művelt elit vívmánya. A kerti fasorok divatja itt akár le is áldozhatna; a tájképi kertek első teoretikusa, Hirschfeld⁵ a fák kertművészeti alkalmazásáról így ír az 1779-ben megjelent *Theorie der Gartenkunst* című művében: Fák egyedi telepítése addig tűnik természetesnek, míg semmiféle szabályosságot nem mutat. ... az egyenes vonal önmagában sem fogadható el, még faegyedek telepítésére sem.⁶ (HIRSCHFELD 2001: 210) Szerinte Európában a barokk kertek többségét a 18. századtól kezdve tájképi stílusban formálják át, ám a fasorok térhatároló vagy kompozíciós szerepéről nem feltétlenül mondanak le. A fasorok gyakran megmaradnak, legfeljebb a merev vonalakat oldják kis ligetekkel, növénycsoportokkal.

A kertművészetben az 1700-as évek elejétől az 1830-as évekig tartó bő 100 évet az angol kultúra és szellemiség nagy hatású időszakának tekinthetjük, amikor a tájképi kertek művészete, mint a kor szabadság-eszményének sajátos kifejezése, Európa szerte megújította a szabadterformálás célját és eszközrendszerét, a művészetfilozófiát, sőt a közgondolkodást is. A kontinens ugyanakkor hamarosan nem csak utolérte, hanem sok szempontból le is körözte a példaképet, Angliát. Hirschfeld elsőként szorgalmazta a felvilágosodás eszméinek igézetében, a nemzetté válás és a polgárosodás elősegítése és a városi életkörülmények javítása érdekében városi parkok, népkertek létesítését. A nagyobb városokban rendre nyílt mulatókertek, sétaterek és a korábban a köz számára is megnyitott királyi kertek (a Hyde Park Londonban, a Tuillériák kertje Párizsban, a Tiergarten Berlinben, a Prater Bécsben stb.) ekkor már messze nem voltak elegendők.⁷ Az ipari forradalom révén megerősödő polgárság, az uralkodók, a nagybirtokosok életmódját kívánatos mintaként véve maga is hozzájárult az angolkertek elterjedéséhez, többek között a vidéki kastélyok mintájára épített többlakásos városi lakótömbökkel miközben megteremtette, gerjesztette a városi sétaterek, sétányok és közparkok iránti igényt is, s ezzel a városfásítás elterjedését is.

FASOROK A MAGYAR KERTMŰVÉSZETBEN ÉS TÁJÉPÍTÉSZETBEN

A barokk kertművészet a török hódoltság után, a 18. században virágzott hazánkban, azaz a történeti Magyarországon, a gazdasági, társadalmi térszerkezeti adottságoknak megfelelően elsősorban az ország nyugati, központi és észak-nyugati térségében, kisebb részben, szóróványosan Erdélyben, az alföldi és az észak-keleti térségekben. A regionális különbségek jól láthatók a barokk kertművészeti alkotások léptékében, komplexitásában. A rangos főúri birtokok kertjei többnyire tájléptékű alkotások, amiben a kertből kilépő és a tájat szervező fasorok legalább a birtokközpontot és annak műves barokk kertjét kötik össze a távolabbi vadászterülettel, vadasparkkal, majorsággal vagy kiskastéllyal. A kerti fasorok szerves folytatását képezik a vadasparkok fasorokkal zárt nyiladékaival. Különleges barokk tájelemként jöttek létre azok a fasorok, amelyek nem egy fácskát vagy vadaskertet tárnak fel, hanem – mint Nagycenken vagy Köpcsényben – a távoli tájat, a távlatban feltároló nagyvonalú látványt komponálják a barokk kert térrendszerébe. (SZILÁGYI et al. 2020)

Eszterháza kert – park – táj együttese gazdag tárháza a különféle funkciójú és komponálású fasoroknak. A birtok a síkvidék és a dombvidék határán fekszik, így változatos adottságú vadászterületek álltak rendelkezésre. A kastélyt övező, valamint a dísz- és mulatókerteket tagoló és határoló, vagy az erdőt feltároló vadásznyiladékok fasorain túl a tájléptékű fasorok a barokk kompozíció térbeli kiterjesztését, külső fókuszpontok kijelölését szolgálták. Különleges az Eszterházát Pomogyval (ma Pammhagen) összekötő út, illetve az azt kísérő fasor, amennyiben ez már a Hanság területe a maga szeszélyes vízjárásával. Esterházy herceg utasítására az Eszterháza és Pomogy (Pammhagen) között vezető gátút megépítéséhez vízlevezetési munkálatokat végeztek, lényegében a Hansági-főcsatorna elődjének kiásásával. A gátút mentén telepített fasorok pedig a biztonságos közlekedést és a gát védelmét is szolgálták. (BÉKÉSI 2009: 193) Eszterháza a tájba kifutó fasorok terén is különleges értéket mutat fel. Az első katonai felmérési térképlapon (1782-85) jól látható, hogy a kastélykert

⁵ Christian Cajus Laurenz Hirschfeld, 1742-1792, Kiel. Kertművészet történész és teoretikus, a természettisztelet apostola, költő

⁶ „Separate trees planted in different arrangements will look natural as long as precise regularity is avoided. ... a straight line is not in itself totally reprehensible, even for the placement of individual trees.”

⁷ bővebben: SZILÁGYI 2011: 176-187.

hossz- és keresztengelye szinte pontosan derékszögben találkozik, és irányukat dél felé a fertőszentmiklósi, nyugat felé a fertőszéplaki templomtornyok jelölik ki. Igaz, kelet felé, Süttörön hiányzik a 'vue de point', de a barokk szimmetria érdekében a keresztengely keleti meghosszabbítása - legalább tervi szinten - fontos kompozíciós elem. Az 1773. évi madártávlati ábrázolás és az 1784. évi Jacoby féle Beschreibung szintén jelzi a kettős fasorral határolt, messze kifuttatott keresztengelyt. (MÓCSÉNYI 2016: 44-56)

A Fertő-tó menti kistérségben a másik meghatározó birtok a cenki Széchenyi uradalom, ahol a barokk kortól kezdve különleges szerepet szántak a fasoroknak. A 18. század közepén, a barokk kastélykerten és az országúton túl, a Fertő-tó magaspártjáiig kifuttatott kettős hársfasor Széchenyi Antal és felesége, Barkóczi Zsuzsanna terve szerint jött létre. A kastély középtengelyében futó fasor - a közel hatszáz kislevelű hársból (*Tilia cordata*) telepített, középső sétányában gyeppel borított *allée verte* - jó két kilométer távolságban, szinte a láthatár peremén zárult egy kis ligettel, ahol remetelakot és kápolnát is építettek. A monumentális fasort a Széchenyiek mindvégig nagy becsben tartották. A fasorok közötti sétányt legeltetéssel tartották fenn, lovaglásra, kocsikázásra, sétára csak a család és a vendégek használták. (GERZSON, SZILÁGYI 2012)

Az Esterházy család köpcsényi ⁸ 2*2 soros hársfa (*Tilia cordata*) alléja a művelt területeken át a Duna árterületéhez vezetett a Pozsony és a dunai átkelő felé vezető úttal szinte párhuzamosan, attól kissé nyugatra. A négyes fasor irányát a Duna túlszéli magasodó pozsonyi vár adta. A látványt itt-ott kitakaró fák az újból és újból való felfedezés élményével ajándékozhatta meg az arra járókat. Az allé elsősorban nagyvonalú séta-, lovagló- és kocsikázó útként szolgált. A katonai felmérések térképlapjai művelt területet jeleznek a térségben, ám észak felé a Duna mentén települt Enger Au és annak közhasználatú vadaskertje közeli célpont lehetett. G. E. v. Rotenstein leírása alapján 1770 júliusában Mária Terézia és fia, II. József látogatást tettek Köpcsényben, ahol a fasor fogadóterként és esti kivilágítással pompás mulatóhelyként is szolgált. (BERGER 2002: 690) A trianoni döntést követően a Duna innenső árterülete az akkor alakult Csehszlovákiához került, míg a kastély és a fasor is teljes hosszában Ausztriához. A II. világháború után a szovjet megszállási zónában a fasor sem tájleptéki alkotásként, sem élőfaként nem jelentett értéket; sorsát a tűzifa hiány pecsételhetette meg. 'Hült helye', egy mezőgazdasági dűlőút formájában, ma is megvan. A távolban a pozsonyi vár a fasor teljes hosszában tisztán látszik. 1991-ben a fasor emlékére két hársfát ültettek a kastélykert végétől induló allé elején, a még meglévő barokk vadászház mellett. Sajnos a fák, gondozás hiányában kiszáradtak.

Cseklész, az Esterházy család hercegi ágának rezidenciája a Felvidék egyik legjelentősebb barokk kori alkotása. Érdekessége, hogy a fácános-kert középső nyiladéka egyben a szomszédos pozsonyivánkai Grassalkovich-kastély felé vezető fasori út része. (ZÁDOR 1973: 193-200) A két főúri birtok ilyen direkt, alléval való összekötése ritkaság. A Grassalkovich-kastély keresztengelyének kivezetése a vadaskertig, majd azon túl a patakig közvetlen vizuális és funkcionális kapcsolatot teremt a két uradalom között. (2. katonai felmérés.) A két család ugyanis rokoni kapcsolatban állt, hiszen a Grassalkovich leszármazottak, II. Antal és III. Antal is Eszterházy hercegisasszonyt vett feleségül. További érdekesség, hogy az ivánkai lúdlábsétány déli, a birtok másik vadaskertjét feltáró eleme utcaféleként részben megmaradt a mai településszerkezetben is.

A 18-19. sz. fordulóján a legtöbb barokk-rokoko kertet tájképi kertté építették át, s ez alól talán csak az egyetlen kivételt a fertői Eszterházy-kastély jelentette. A Fényes Miklós halálát követő birtokközpont-váltás következtében Eszterháza elnéptelenedett, és az alapvető kert- és tájfenntartási, illetve gazdasági munkák mellett a kertek egykor nyírt, metszett fasorai - a rendszeres kezelés hiányában - gyors pusztulásnak indultak. Eszterháza hosszú időre elvesztette a nagybirtok térség- és tájformáló, kultúrateremtő- és építő szerepét.

A vándorok nyár idején gyötrődtek a déli hőségtől; amint megpillantottak egy platánfát, alája mentek, és árnyékában leheveredve megpihentek. Aztán felnézve a platánfára, így szóltak egymáshoz: "Milyen haszontalan egy fa, gyümölcsöt sem hoz az embereknek." Az pedig így felelt:

"Ó, ti hálátlanok, még élvezitek jótéteményemet, és már haszontalannak és gyümölcsstelennek neveztek?" (AISZÓPHOSZ)

A 19. század első felében a cenki grófi birtok érdemi megújulást hozott a fasorok alkalmazásában. A világlátott, gazdasági kérdésekben igencsak járatos Széchenyi István - a hársfasor tiszteletben tartása és gondozása mellett - új fasorok telepítését kezdeményezte Cenken. A főleg esztétikai célú platánfasorok⁹ mellett a birtok

⁸ ma Kittsee, Ausztria; a barokk korban, bő kétszáz évig a kastély és vele a falu is az Esterházy családé volt, majd 1880-tól a Batthyány-Strattmann családé. Trianon után a település Ausztriához került.

⁹ A 19. századi kertművészet jellemző díszfája a platán (*Platanus x acerifolia v. hybrida*). A platánok elterjedésében József nádor játszott meghatározó szerepet, aki alcsúti birtokán az Angliából hozott platáncsemetékről maga is szaporított

jövedelmezőségét és a honi ipar fellendítését is célzó eperfa-ültetvények (*Morus alba*, fehér eperfa, de gyakran szederfaként is említik) a cenki táj meghatározó elemei lettek. Még a nagy hársfasor mögött is telepítettek eperfasorokat, mintegy a szántóföldek szélén, a hátsó kocsi- és gyalogutat kísérvé. Nem is beszélve a sok száz dűlőhatárt- és utat jelölő eperfa-fasorról. Széchenyi 1826-ban kezdte a telepítést, s tíz év múlva már 104.000 eperfa sorakozott mindenfelé a határban (SZÉCHENYI 1840: Előszó). Ez olyan mértékű tájfásítás, ami a cenki térség, a művelt táj arculatát is egyedivé, karakteressé tette. Széchenyi távlatos gondolkodását, merész újítói attitűdjét mi sem jellemzi jobban, mint az a lendület, amivel itáliai útja után az eperfa ültetvények létesítésébe belefogott. „Szederfákat fogok ültetni. Ha nem sikerül a selyembogár, megmarad az árnyék, a zöldje és a fája.” (ZICHY 1890: 321) Mai tájépítészeti szakkifejezéssel úgy mondanánk, hogy Széchenyi a fák komplex ökoszisztéma-szolgáltatásában is hitt, s nem csak a termelés gazdasági hasznát nézte.

A 19. század hazánkban is a tájképi kertek nagy korszaka. A fasorok kerti alkalmazása kevésbé jellemző, de a birtok- és tájrendezés szempontjából egyre nagyobb jelentőségük van. A század első felében még inkább a tehető főnemesi réteg engedheti meg magának a birtokrendszer fasorokkal való feltárását, összerendezését. A sok szép tájépítő fásítás közül álljon itt József nádor alcsúti birtoka példaként.

József nádor 1819-ben szerezte meg a vallásalaptól Alcsútot, egy terméketlen, sivár pusztát, amit virágzó birtokközponttá és gazdasággá fejlesztett. (FÉNYES 1851: 19) A főhercegi birtokot több jobbágyközség és puszta alkotta; ide tartozott Acsa és Alcsút, Máriavölgy és a hatvani és szentgyörgyi puszták, a ginzai, göböljárasi, bányavölgyi puszták is. (LIBITSCH 1896 66-72) A váli uradalmi erdész fia, Vajda János, aki 18 évesen, 1845-ben egy évig gazdasági gyakornok volt Alcsúton (ÖRSI 1992: 210), így írt a század eleji állapotokról: „A föld pedig vala ékesség nélkül puszta. Senki el nem hinné, aki most ezt a tájat látja, mennyi joggal alkalmazhatók rá a genesis e szavai. A teremtés nagy munkájának kellett itt végbemenni kicsiben, amíg mindaz előállott, aminek szemlélésében annyi gyönyörűséget talál ma a szem. ... A rétek elvadulása, legelők kiégve, ... rendes út az egyes részek között sehol, de minden bevetetlen rész közbitang és szabad csapás; az egész uradalomban sehol egy jóra való szálfa, egy árnyékot adó bokor; minden kisül, kicsigázott, túskecserjékkel felvert vadon. - ilyen siralomvölgye volt a fejjermegyei váli völgynek az a része, mely ma egyik legkiesebb, legkultiváltabb mintagazdaság az országban.”

A nádor tudományos alaposággal fogott hozzá a birtokfejlesztéshez, és az akkori legkorszerűbb technológiákat alkalmazva virágoztatta fel a teljes birtokrendszert. A „földjeit vegytanilag elemeztette, s azután minőségük szerint felosztotta lehetőleg koncentrikus majorságokra, az utakat XVIII. századi példára nyárfa- és platánsorral szegélyezte, a föld javítására az állattenyésztés és takarmánytermelés külföldi módszereit honosította meg, hogy a humusz gyarapodjék, s azután megy át a szemtermelésre.” (HÓMAN – SZEKFŰ 1934 VII.: 75) Az elavult, a gondos és értő gazdálkodást hátráltató jobbágygazdálkodás helyett betanított béresek végezték a munkát. A II. katonai felmérés, illetve a kataszteri térkép tanúsága szerint a birtokrendszert fasorokkal kísért úthálózat és fásított dűlőutak tagolták. (1. 2. kép) A nagy platánfasort 1828-ban ültette József nádor, majd 1839-ben fekete diót és különféle, a hazai flórában előforduló hársat telepített az út menti fasorokba. (LIBITSCH 1896: 66-72) A 19. század közepi leírás dicsérettel ír a kastélyketről és a birtok egészről. „Ékesíti a nádor József örököseinek magas izlésű nyári kastélya... A szépen elrendelt kert, ritka növényekben való gazdagsága miatt az elsők közé tartozik az egész birodalomban. A váltó okszerű gazdálkodás itt kitűnő sikerrel folytatatik; a vetett kővér legelők, és a virágzó karban tartott erdő és faültetvények, a mindenütt uralkodó pontosság és tisztaság kellemesen lepik meg az utazót.” (FÉNYES 1851:) A fasorok alkalmazása térbeli-funkcionális és taxon szempontból is változik. A nyugati térfal-alkotó fasor négy sorban ültetett jegenyenyárfákkal erősödik; ez a taxon a század közepétől egyre nagyobb szerepet kap a tájfásításban. (3. 4. kép) A birtokrendszert rendre fasorok tárják fel, a Váli-vízen innen és túl.

platánokat, s többek között a Margitsziget parkjának, a Városliget közparkjának és Pest első sétaterének, a Széchenyi István által kezdeményezett, Új-épület melletti kis városi liget fásításához is adományozott fákat.

1. kép II. katonai felmérés 1859 (mapire)

2. kép Kataszteri térkép 1884 (mapire)

Az alsúti kert korai tájképi kertje ligetekkel, facsoportokkal és a főbb feltáró, határoló utak mentén mindenütt fasorokkal

A kert itt már klasszikus angolkerti karaktert mutat. A birtokrendszer fasorokkal való feltárása, a tájépítés és tájszépítés folytatódott.

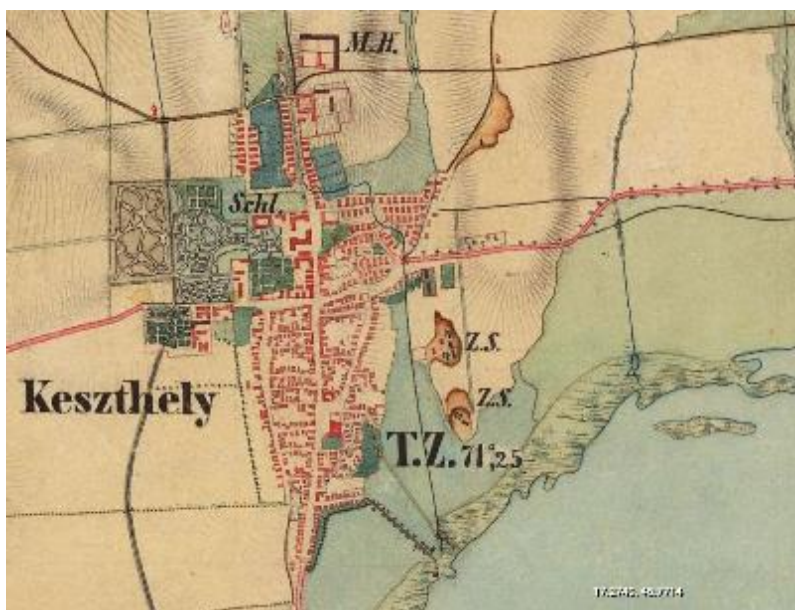
3. kép Az alsúti főhercegi kert tervrajza 1830. (ALFÖLDY 2008: 94)

4. kép 19. század közepi térkép részlete FML XV térképtár T269. (közli KOLLÁTH 2020.)

A kertben nincs fasor, de kívül végig feltáró és határoló allék vannak. Egyedi – és a térélmény szempontjából talán furcsa - megoldásnak tűnik a kastély kettős, U alakú épületegyüttese által határolt udvarba bevezető kettős fasor.

Az udvart tagoló fasor eltűnt. A nyugati térfalat ekkor már négyes fasor határolja, ám a kastély feltárása nem innen történik. Az ábrázolás jegenyenyárra (*Populus nigra 'Italica'*) utal, ami az egykorú ábrázolásokon, fényképeken is feltűnik.

A Balaton nyugati szegletében, Keszthelyen Festetics Kristóf kezdte építeni a kastélyt 1745-ben. A kastélykert Hofstädter Kristóf 1755. évi tervlapja alapján hagyományos, francia mintára készült táblás, parteres kert, de feltáró út, vue vagy kifutó fasor itt nincs. Az uradalomhoz tartozott azonban a kastélytól délre fekvő Fenékpusztá, a római Cybalis (ez másutt Valcum néven szerepel) erődje, ahonnan már az ókorban is közvetlen út vezetett a balatoni kikötőhöz. Az I. katonai felmérés térképlapján a római erőd helyén alakult majorságtól kettős fasor kíséri a kikötőhöz és átkelőhöz vezető utat. A II. katonai felmérésen a Keszthelyt és Fenékpusztát összekötő útvonal mentén új fasor jelenik meg. A birtokközpont kelet, azaz Gyenesdiás (itt Gyenesé) felől befutó feltáró útját végig fasor kíséri. (5. 6. kép)

5. kép Keszthely a II. katonai felmérés térképlapján

6. kép Keszthely és Pusztá Fenék mapire

Jelentősebb tájfásításnak nincs nyoma, a keleti, Balaton felőli út és a Fenékpusztá alatti átkelőhöz vezető út mentén tűnik fel fasor. Ez utóbbi a kataszteri térképen (1858) már végig fásított. Fasor vezet a keszthelyi hajóállomáshoz is, ahol az első fürdőhely is kialakult. (5., 6. kép)

Keszthely híres fasora viszont nem a barokk, hanem már a 19. század végi érett tájképi kertművészet korszakát idézi, amikor Festetics Taszilo gróf a kastélykert nyugati végétől dél felé futó utat kiépíti a fenékpusztai kiskastélyig és istállóig, és hazánkban újszerű módon kettős feketefenyő fasorral ülteti végig. A fenyves allé ugyan újdonságot hozott a növényalkalmazásban, de funkciója szerint ez még mindig a régi világ letéteményese, hiszen nem a várost, nem a táji, kistérségi kapcsolatokat, hanem a kastély és a kiskastély közötti zavartalan kocsikázást és lovaglást szolgálta.

A nagybirtok tájszerkezetet és -karaktert meghatározó szerepe a 19. században hazánkban még általánosan jellemző maradt, ám a reformkor szellemisége, társadalmi nyitottsága itt-ott már megjelent a tájhasználatban és -építésben. A gazdaságfejlesztési szándék által motivált tájépítés szép példája a már említett cenki tájfásítás, az eperfaültetvények és fasorok létesítése és ezzel a honi selyemipar fellendítése. Ennél is nagyobb jelentőségű azonban a felvilágosodás és az angol tájképi kert kultúrájának és mozgalmának hatása a városépítésre. A természetet reprezentáló, a városlakók számára természetélményt és felüdülést kínáló közparkok és városi sétányok immár a városi térszerkezet meghatározó elemét jelentik.

A FASOROK TÁJÉPÍTŐ, TÁJSZERVEZŐ SZEREPÉNEK DIFFERENCIÁLÓDÁSA – AZ URBÁNUS TÁJ A FŐVÁROSBAN

A rohamosan fejlődő angol gazdaság és az angliai városfejlődés új jelenségei Európa-szerte nagy érdeklődést keltettek. A 18. század közepére Anglia divatba jött, valóságos angломánia uralkodott el a kontinensen. A hírek – főként német közvetítéssel – eljutottak Magyarországra is. A magyar kultúra, a hazai művészet, amely hagyományosan integráló, befogadó jellegű volt, a 18. század végéig a földrajzi, a geopolitikai környezetből eredően döntően német és itáliai hatások alatt állt. A felvilágosodás eszmeáramlatai nagyrészt német és francia áttétellel jutottak el hozzánk, de a század végétől az angol hatás erősödött fel. A tehetősebb magyar főurak, a külhonban tanuló nemes ifjak és a köznemesek vándorújtjai egyre gyakrabban a szigetországba vezettek, s hazatérve elragadtatással számoltak be az urak a természetet idéző kertekről, az angol táj szépségéről, nyugalmaságáról, a városok fejlődéséről, a városlakók számára megnyitott királyi kertekről. A reformkori magyar utazók ezekkel a parkokkal is találkoztak. Közülük Szemere Bertalan volt az, aki az 1830-as években a szigetországban tett tanulmányútján, rácsodálkozva a közkedvelt városi zöld szigetekre, hazahozta, meghonosította a magyar nyelvben a *park* szót. És szintén ő az, aki nagy lelkesedéssel ír a vidéki tájról, amelyben a sövények és fasorok hasznos és látványos elemei a tájnak: „*Elhagyván a London körüli mezei kies lakokat, a vidék, mint egy nagy angolkert nyílik föl; a helységet a határtul, a rétet a szántófeldtől, a szomszéd birtokát a szomszédétul, az utakat a vetésektől vagy eleven sövény, vagy fasor választja el, s minden ily osztályzatban a vidék nagy kertének egy cikkét szemléljük.*” (SZEMERE 1840: május 6., 25)

A 18. század végéig a kertépítészet története jobbára a magánkertek építésének története. A gyáripar, a tőkés gazdálkodás fejlődése nyomán felgyorsuló városfejlődés, a nincstelen gyáripari munkások tömegei és a nagy francia forradalom eszméinek térhódítása szerte Európában a társadalmi egyenlőtlenségekre terelte a figyelmet. Hirschfeld javaslata a városi parkok létesítésére a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavak térbeli megjelenítését szolgálta, immár kertművészeti eszközökkel. A közparknak ugyanakkor sajátos társadalmi olvasztótégely szerepet is tulajdonítottak, hiszen a természet élményét, élvezetét egyformán kínálta minden társadalmi réteg számára. A barokktól eltérően a városi fasorok már nem egy kastélykert térbeli kiterjesztését és távlati kapcsolatrendszerét jelentették, hanem városi területen, gyakran a védelmi funkcióját egyre jobban elvesztő városfalak mentén, egy nagyobb közösség számára nyújtottak rekreációs lehetőséget és természetélményt.¹⁰ A térszerkezeti szerep itt is fontos, sőt gyakran a városfejlesztés irányát is épp a fasorok, sétányok jelzik, ám a fák környezeti, kondicionáló hatását is egyre inkább hangoztatják. A városi fasorok és sétányok – vagy ahogy a 18-19. században nevezték, a korzók – a városlakók, a városi polgárok társasági életének színterei voltak. A szabad levegő kötetlenségét a fasor nyújtotta üde zöld látvány és a kellemes árnyék tette teljessé.

A tájfeldrajzi adottságok miatt Pest városában szinte minden fának külön értéke volt, hát még a fasoroknak. Széchenyi a *Pesti por és sár* c. művében a város egyik legnagyobb gondjaként a mindent ellepő port, homokot nevezi, ami a kietlen, kopár, leginkább legelőnek használt pesti sík felől gyakorta beteríti a várost. „*Pestnek gyökeresebb csinosítása végett az egész vidéket kell tekintetbe venni. Ha nagy szelek fúznak, ki nem vette észre a budai fokokról azon porfelhőket, melyek szinte Tisza vidékéről látszanak hozni hirt.*” (SZÉCHENYI 1866: 21) Széchenyi az, aki a homokfúvás ellen zöldövezetet, zöldgyűrűt, ligeteket, fasorokat javasolt Pest városa körül, de korábban az Ökördülő (a mai Városliget) fásítását is hasonló céllal rendelte el Mária Terézia. Sőt, a Városligeti

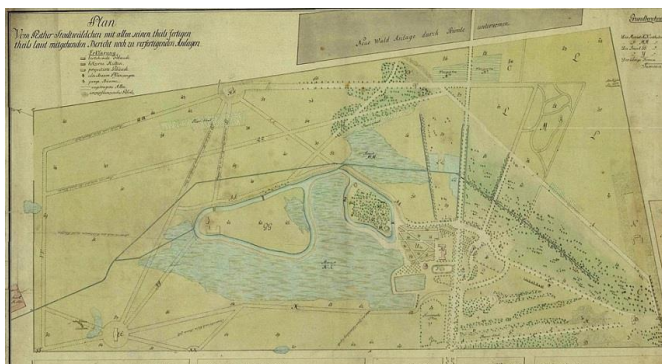
¹⁰ A városfal mentén létesített sétányokra már a reneszánsz Európában is számos példát találunk, Lucca, Antwerpen, Amsterdam. ld. LAWRENCE 2006.

fasor és a Király utca folytatásában, akkori neve szerint Teréz külvárosban kialakított nagy parcellás kertek is legalább annyira szolgálták a szél, a homokverés elleni védelmet, mint a szőlő, gyümölcs és általában a kertészet fellendítését, vagy az időközben a polgárság körében egyre inkább kedvelt pihenőhely, a Városerdő (az Ökördő az első fásítások után már Városerdőnek nevezték) kellemes és méltó megközelítését. Ez volt az a „zöldútként” kialakított városszerkezeti kapcsolat, amelyet a Városliget 19. század eleji tervezése során alapul vettek. (7. 8. kép) Maga a Városligeti fasor a század első évtizedében, 2 + 2 sorban telepített vadgesztenye fasorból és a szélső sorban, a kerítések előtt mintegy védőfásításként ültetett 1 + 1 nyárfasorból állt. VICZIÁN 2019: 186) A fasor a Városerdő 2 * 3, illetve 2 * 2 fasorában folytatódott, egyenesen átszelve és feltárva az akkor még csak nagy vonalakban alakított, néhány fasorral tagolt, de már rekreációra használt zöldterületet.

Itt kezdődött meg a Szépitő Bizottmány (1808-1860) kezdeményezésére és gondozásában az első városi park, akkori szóhasználattal népkert kialakítása a város saját területén. A pesti Városligetet 1813 és 1816 között a lübecki származású, Angliát is megjárt és Hirschfeld eszméivel mélyen egyetértő Heinrich Nebbien¹¹ tervezte, miután az erre szóló megbízást a Pest város által meghirdetett tervpályázaton 1813-ban elnyerte. Nebbien klasszikus tájképi kertjében az egyenes fasorok nem kaphattak helyet, s ezért a meglévő fasorok fáit is áttelepítésre javasolta. (JÁMBOR 2018) A rondó kettős platán fasora sem az ő terve alapján valósult meg, hanem egy második ütemben. (9. 10. kép)

A Városliget – bár a Nebbien féle terv teljes megvalósítására a városnak nem volt elég forrása – kedvelt kiránduló, korzózó helyé vált. Megközelítése a zsúfolt és szűk Király utcán át egyre nagyobb gondot jelentett. (SIKLÓSSY 1931: 162-171) A kiegyezés után Andrassy Gyula miniszterelnök vette kezébe a városrendezés ügyét. Az 1868. május 17-ére összehívott pest-budai vegyes bizottság megfogalmazta a város fejlődése és szépítése iránti igényeket, többek között a város központját és a Városligetet összekötő reprezentatív út kiépítését. Ez az új feltáró út – a kezdetekben Sugár út, majd Andrassy út – a beépítési és területhasználati adottságok miatt Terézváros északi részét tárta fel. A tervezés során a párizsi Champs-Élysée jelentette az előképet, de a bécsi Ringstrasse is jó példa a 19. századi városi út és sétány építésére. Andrassy Gyula mély benyomásokat szerzett Párizs városfejlesztéséről. (KOVÁCS 2017) A szabadságharc leverése után, a távollétében kötél általi halálra ítélt gróf hosszabb ideig élt a francia fővárosban. A sugárút méretei ugyan jóval elmaradnak a párizsi mintától, de a hármastagolás, a Városliget felé szakaszosan szélesedő és fokozatosan kitaruló út a fasoroknak köszönhetően mind zöldebb, elegáns, élő kapcsolatot jelent a 'Város' és a 'Természet', azaz a Városliget között. A sugárút kettős, illetve kétszer kettős fasorait a városligeti faiskolából származó platánokból ültették, ezzel is hangsúlyozva a sugárút és a park közötti párbeszédet.

Az Andrassy út erős társadalmi, közösségi megbecsülését jelzi, hogy a millenniumi ünnepségek előkészületeként tervezett kéregvasút építése során a már megeredt platánfasor védelme kiemelt szempont volt, s csak az állomások helyén kellett eltávolítani és átültetni a fákat. Igaz, utóbb, az I. világháború áruhiányos éveiben a lakosság a fásori fákból volt kénytelen a tűzifa szükségletet megoldani, s csak a körönd négy, a tágas, szoliter állásban akkora már szép terebélyesre nőtt fákat kímélte meg. A 20-as években aztán a város újra befásította a sugárutat, ám a belső, addigra már zárt sorosan beépült városi szakaszon nem platánt, hanem ostorfát (*Celtis occidentalis*) telepítettek. A platánokat – minden küzdelem és fenntartási próbálkozás ellenére – a további beépítések, az egyre erősebb gépkocsiforgalom, a vízzáró burkolat kiépítése száműzte a sétányokról, mindössze a Körönd fái és egy-két fásori fa emlékeztet a dualizmus kori városfejlesztés európai színvonalú alkotásának fényes korszakára.¹²

¹¹ Christian Heinrich Nebbien (1778-1841), lübecki származású kertépítész, birtokrendező, gazdasági tanácsadó, aki 1806 és 1821 között Magyarországon dolgozott, többek között ő tervezte a martonvásári és alsó-korompai Brunsvik kastélykertet, a betleri Andrassy kastélykertet, a toalmási Prónay kastély parkját, s Pest városának a Városliget közparkját.

¹² Bővebben: SZILÁGYI et al. 2021.

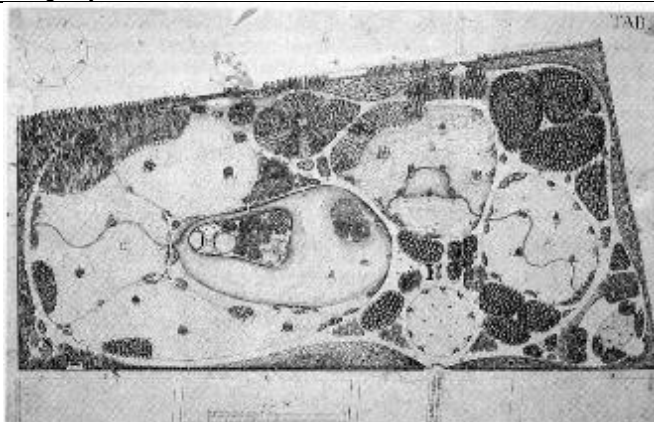
7. kép A Városliget (Ökördűlő, Városerdő) és a Városligeti fasor 1810-ben (mapire)

A Városligeti fasor nyílegyenesen fut bele a parkba. A fasorok irányultságát a vendéglő határozza meg. A városhoz közeli parkrészek jobban formáltak, részletgazdagok.

8. kép A Városliget felmérési rajza MNL S 70 No 2. Valószínűleg 1813. évi helyszínrajz

Az adottságok mellett a tervpályázati információk (pl. talajmintavétel helyei) és a kért pályázati programok is szerepelnek a helyszínrajzon. (JÁMBOR 2018) A keleti térfél itt is hangsúlyos.

9. kép 1835. évi várostérkép (mapire)

A Nebbien-féle térstruktúra nagy vonalakban kialakult, ám a ligetet átszelő fasor nem tűnt el, a rondó pedig kettős fasor-gyűrűt kapott.

10. kép Nebbien terve a pesti népkertre 1816

A fasoron át a ligetbe érkezőt elegáns kapuzat és a korzózást szolgáló rondó fogadja. A liget a természet maga, szelíden hullámzó térformái nem tűrik meg a fasorokat.

A fasorok településszerkezeti szerepű alkalmazása szempontjából is kiemelkedő városfejlesztési értéket képvisel a Wekerle telep, ami nemzetközi összehasonlításban is az egyik legjobban sikerült európai kertváros.¹³ A telep létesítését a második ipari forradalom által generált népességnövekedés sürgette. A 20. század elején hazánkban az angol kertváros eszme ihlető forrást jelentett Wekerle Sándor miniszterelnök és pénzügyminiszter számára, aki olyan új városrészt akart létrehozni, ami a fővárosban letelepedő vidékiek számára sem idegen, ami a kertváros szlogenhez hűen a kertet, a növényzetet a városi szövet szerves részeként kezeli. A kispesti Szentlőrinci puszta sivár területe, homokos talaja miatt amúgy mezőgazdasági művelésre alkalmatlan volt. Itt, ezen a kietlen városszéli területen szerencsés módon találtak egymásra a politikai és az építészeti szempontok. A közös célok eredményeként valósulhatott meg - az akkor szokásos bércaszárnyákkal szemben - az igényes, a kor legjobb építészei által tervezett kertváros-koncepció. Az utolsó megépített lakóépületek és a Fő tér rendezése 1926-ra készült el. A telep térszerkezetét a különböző fásított, fasoros utcák rajzolták ki, és az utcák, terek identitását és egyedi karakterét is meghatározták. A kertváros koncepcióhoz hűen a központi park, a kisebb terecskék és sétányok közösségi célokat szolgálták, míg a lakókertek fásításában gyümölcsTERMŐ fák és cserjék adományozásával segített a kormányzat. Alighanem ennek a kertvárosi milliók köszönhető, hogy a telep az idetelepülők számára rövid időn belül igazi otthonná vált.

A városi fák, fasorok, ligetek nyújtotta élményt és kellemes környezetet nem csak a szakírók emlegették fel. Jeles költőink, íróink között Arany János a *Tölgyek alatt* című versében a margitszigeti nyarak hangulatát, a kedves tölgyfái alatti békés pihenést idézte fel: „A tölgyek alatt / Szeretek pihenni, / Hova el nem hat / Város zaja semmi... A tölgyek alatt / Oly otthonos itten!” Talán a legismertebb 'fasoros' vers Kosztolányi Dezső *Üllői-úti fák* című, 1907-ben, az első verseskötetben megjelent rövid, három strófás verse. A „...szagos, virágos fergeteg, ezer fehér virág...” sorok a városi utak fásítására akkortájt gyakran alkalmazott hársaknak állít emléket. Sajnos szó szerint vehető az „emlék”, hiszen az Üllői út forgalmi sávjainak bővítése és szélesítése, s azzal járó nagy forgalom miatt a hársak már nem élnek meg itt. A Kosztolányi által megénekelt hársak közül alig néhány él, senyved a klinikák előkertjeiben. A mai Üllői út fái láttán aligha fakad dalra jobb érzésű ember.

Pest-Buda (1873-tól Budapest) fejlődésében, városszépítésében a fővárosi szerepkör, a nádori rendszer, s maga József nádor és a felvilágosultan gondolkodó főnemesek fontos szerepet játszottak. A reformkortól kezdve az erősödő polgárság is egyre jobban érdeklődött a városi ügyek iránt; ez az érdeklődés nem pusztán a gazdasági érdekekről szólt. Az arisztokráciát tekintve példának, a polgárság életmódja, kulturális igényei is változtak. A főváros mellett a nagyobb vidéki városok is gondot fordítottak a városszépítésre, sétahelyek, terek, parkok létesítésére.

¹³ az új lakónegyed létesítését az 1908. évi XXIX. törvénycikk határozta el.

FASOROK A VIDÉKI VÁROSOKBAN – A FŐURI MINTÁK AZ URBÁNUS TÁJBAN

A vidéki városok közül meg kell említenünk Székesfehérvár királyi városát, ahol részben a bécsi udvar kezdeményezésére¹⁴, részben a polgárosodás és az éledező polgári öntudat és közösség eredményeként – Pest-Budához hasonlóan – már a 19. század elején a városi polgárság részt vállalt a város szépítésében és a kulturális és szellemi fejlődés segítésében. A városrendezés, városépítés ügyeinek intézésére a reformkorban létrejött a városi hatóság, és a kommunális szolgáltatások mellett a tervszerű parkosítás és fásítás is megindult. A társadalom önszerveződése gazdasági téren is jelentős volt, és közvetett módon ez is hozzájárult a város lendületesebb fejlődéséhez. 1833-ban merült fel először egy állandó bizottság alapítása, melyhez a szakmai segítséget Pest városától várták. A szepítő bizottmányban a városi adminisztrációt a polgármester, a városkapitány, a jegyző, egy tanácsos és az urbáriumi rendtartó jelentette, míg a várost a megválasztott polgári vezető, a szószóló és több választott polgár képviselte. Az adminisztratív és civil közösségi együttműködés hivatalosan 1839-ben jött létre a bizottmány formájában, és egy-egy városrész rendezését, „csinosítását” tűzték ki célul. Ebben a városépítő munkában a parkosítás és fásítás, sétateretek és sétányok létesítése a mindennapi élet környezeti, zöldfelületi feltételeinek megteremtése fontos részt jelentett.

A 18. századi késő-barokk városépítés virágzó központot és karakteres városképet hozott létre, miközben a középkori utcaszerkezet nagyrészt megmaradt. A 19. században került csak sor a vár és a városkapuk elbontására, majd a Sárvíz mocsarának lecsapolását követően a belváros keleti részén indult meg a lendületes városfejlődés, és itt épült ki az új városrész, a Viziváros. (JUHÁSZ 1937: 10) A városépítés keretében már a reformkorban több teret és utcát rendeztek és fásítottak nem csak esztétikai és rekreációs céllal, hanem a piaci élet, a kereskedelem fellendítése érdekében is. (11., 12. kép) Ezek a munkák a földmérői és mérnöki munkákhoz kötődtek.

11. kép	II. katonai felmérés 1865 (mapire)	12. kép	Kataszteri térkép 1882
A Pákozdi felé vezető út már fásított, és a Budai kapu folytatásában a Régi Promenádnál, a Megyeház téren az Új Promenádnál is. A külső réteket, dűlőket is fásították.		A piacterek rendezése mindenütt fasorok telepítését is jelentette. Fasorok, sétányok övezik a belvárost és a kivezető utakat.	

A Székesfehérvári Szepítő Egyesület¹⁵ 1913-ban alakult meg azzal a céllal, hogy a „város bel- és külterületének szepítését fasorok, ültetvények, díszkertek és sétateretek” (Székesfehérvár 1914: 3) létesítésével és fenntartásával segítsék. Az egyesület tagsága fele részben városi polgár, fele részben városi hatósági tisztviselő, ill. alkalmazott volt. A Megyeház tér, az Öreg utca, a Vásártér fasorainak telepítése, a tér rendezése a szűkös anyagi keretek között is sikeres munkának nevezhető, de emellett a városépítés, a fásítás kommunikációját is fontos

¹⁴ Mária Terézia idejében kezdődött a környező réteket fásítása. 1755-ben 33.600 fűzfát ültettek a Vizes réteken. Ezt követően a kerttulajdonosokat is kötelezték a fátelapításra, de 1770-től már nem csak fűzfát, hanem éger, nyárfát és akácot is telepítettek. (JUHÁSZ 1937: 130)

¹⁵ Városépítő egyesületek a 19. század második felében sorra jöttek létre a nagyobb vidéki városokban és az akkoriban fellendülő balatoni fürdőhelyeken. Az első, a városépítést, -rendezést felkaroló szervezet Pest-Budán alakult meg. Ez volt a Királyi Szepítő Bizottság, József nádor több éves munkájának eredménye. A bizottság vezetését is a nádor vállalta, s egyik fő feladatának a Városliget tervszerű rendezését tekintette. Sopronban 1865-ben, Győrben és Szombathelyen 1885-ben, Veszprémben 1908-ban, Kaposváron pedig 1912-ben alakult meg a szepítő egyesület. A városfásítás, a terek és utcák rendezése, fasorok telepítése, sétányok létesítése mindenütt fontos része volt az egyesületek programjának. (JUHÁSZ 1937: 152)

feladatnak tekintették, nem véletlenül; az egyesületi tagság által befizetett tagdíjak nélkül vajmi szűk volt a mozgástér. Az I. világháború kitörése után az addig is kicsiny egyesületi közösség tenni akarása is alábbhagyott.

FASOROK A VIDÉKI VÁROSOKBAN – POLGÁRI KEZDEMÉNYEZÉSEK AZ URBÁNUS TÁJBAN

A kiegyezés utáni évtizedek modernizációjában és városfejlesztésében a főváros gazdasági, kulturális, tudományos primátusa kissé mérséklődött. A modernizáció a városrendezésben és –tervezésben is európai szinten mérhető eredményeket hozott. A polgári öntudat erősödése a vidéki városok irányítását is átformálta, amit a polgármesteri státusz létrehozása 1886-ban tovább erősített.¹⁶ A regionális különbségek azonban megmaradtak, a dunántúli és alföldi városok térszerkezete és karaktere erősen eltérő maradt. Míg a nyugati országrészben a jól telepített és épített városok, valamint a sűrű beépítésű történeti városmagok a jellemzők, addig az Alföldön a török hódoltság utáni betelepítések következtében az ólaskertekkel körülvett nagy agglomerációk a tipikusak. A településképet és –karaktert az állattartás igényei szerint alakult széles utcák és gyakran fasorok is jellemzik. (SZÉKELY 1976: 5-6) Szeged, Debrecen, Gyula vagy Hajdúböszörmény a dualizmus korában még javában őrizte ezt a helyi, az életmódból és gazdálkodásból fakadó jellegzetességet.

A cívisvárosban, Debrecenben a 19. század elején létesítettek városi fasort, ami a Nagyerdő feltárását szolgálta. A Városligeti fasorhoz hasonlóan itt is fontos szempont volt a homok megkötése, a feltáró út porzásának megakadályozása. Eredetileg a debreceni huszárezred őbestere, báró Simonyi József kívánta a fasor telepítésével kárpótolni a környék lakóit, amiért a nagyerdei gyakorlótérre való kivonulással igencsak nagy port kavartak. A város örömmel fogadta Simonyi javaslatát, de aztán csak nem indult el a fasor telepítése. Végül Simonyi maga fogott hozzá a huszárok közreműködésével. A négy soros jegenyenyár fasor 1820-ra készült el. (13. kép) A kellemesen árnyékos fasorok között nem csak a huszárezred lovagolt ki a gyakorlótérre, hanem a városlakók is mind gyakrabban hajtottak ki vagy sétáltak ki a Nagyerdőbe. A négysoros Simonyi-fasor és a Nagyerdő hamarosan közkedvelt sétatér és pihenőhely lett a debreceniek számára. A sovány, száraz homokos talajban azonban a jegenyenyárak csak senyvedtek, így akáccal, majd az I. világháború után, a harmincas években hársfával telepítették újra a fasort. (PAPP 2001: 193) A kiegyezés idejére a városközponti részen a Nagytemplom és a templomkert körüli fasor, a Városháza előtti és a Szent Anna utcai kettős fasor árnyas sétányai hívogatták sétára, beszélgetésre a polgárokat.

A nagyerdei un. Simonyi-fasor 1907-ben (Méliusz fotótár)

https://www.dehir.hu/upload/images/wp_cikkek/2020/nagyerdeisetaut1907.jpg

A városi piacterek egyszerre voltak a tanyás térségben megtermelt áruval való kereskedés és a társadalmi kapcsolatteremtés helyei. A debreceni Piac utca szinte egy hosszan elnyúló városi tér, amely egyenesen a Nagytemplom terébe fut. A piacozáshoz szükséges utcateret a város fasorok telepítésével igyekezett rendezni.

¹⁶ Az 1886. XXI. évi t.c. a törvényhatósági jogú városok polgármestereit első tisztviselőnek nevezi. A XXII. t.c. szerint a polgármester a rendezett tanácsi jogú városokban az előjáróság és a tanács vezetője.

Az út forgalmi és fasori rendje az Andrássy útéra hasonlít, hisz itt is 2 * 2 sorban telepített fasorok választották el a középső, lovaskocsik, lovak számára fenntartott forgalmi zónát és a két házsor előtti széles gyalogutat vagy sétautat. Igaz, Debrecenben még a lóvasút is itt kapott pályát. Piaci napon pedig a keleti gyalogút és sétány alakult át kiskereskedelmi és társasági zónává. (14. kép)

13. kép Kataszteri térkép 1872 (mapire)

A Simonyi út négyes fasora a Nagyerdő feltárását igényesen oldotta meg

14. kép Kataszteri térkép 1872 (mapire)

Városi sétateretek, fásított sétányok a városközpontban

13. kép Piac utca 1908-ban (fortepan_203464)

14. Piac utca 1912-ben (fortepan_95150)

A 20. század elején a Piac utca a maga igényes rendezettségével képes volt befogadni a forgalmas, zajos piaci funkciót és tudott városi korzóként, séta- és találkozóterként is működni.

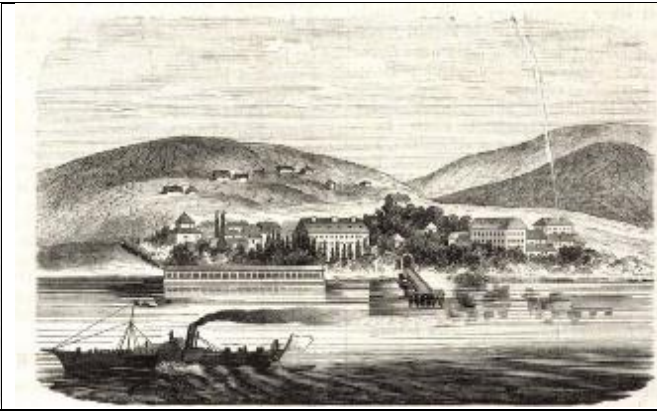
TÁJ-DIFFERENCIÁLÓDÁS – ÜDÜLŐ TÁJ ÉS AZ ÚJ TÁJFÁSÍTÁSI IGÉNYEK

A fejlettség béli regionális különbségek gyökerei messzire és sok irányba nyúlnak. A történelmi, gazdasági és társadalmi okok mélyén tájszerkezeti, termőhelyi adottságok különbözősége is rejlik. A fejlett nagybirtokrendszer és a sűrűbb településhálózat a dunántúli térségben a városi táj és a településközi táj alakításához is példát, mintát jelentett. A Dunántúl térségében a nagybirtok rendszer meghatározó volt. (TAMÁSKA 2013: 13) A 19. század második felétől kialakuló új táj- és településtípus, az üdülőhely- és gyógyhely kultúra is inkább a dunántúli, a nyugati országrészek fejlődését segítette. A változatos táji adottságok, a forrás- és gyógyvizek, a természeti formák és tájak gazdagsága jelentette az alapot az üdültáj és gyógytáj kialakulásához. Másrészt a romantika természetszemlélete és a kezdeti városfejlődéssel is együttjáró „környezeti kényelmetlenségek” legalább időleges, évszakos odahagyása jelenthették az indítást. Eleinte az igényesebb városi nemesi és polgári réteg, s a művészvilág prominensei kerestek új, nyári szálláshelyet.

...

1826-ban, a balatonfüredi kórházban gyógyuló indiai költő, Rabindranath Tagore egy fa ültetésével köszönte meg Fürednek a visszakapott egészségét. „Ha nem vagyok többé a földön, ó fám, susogtasd tavasszal megújuló leveleidet az erre vándorlók felett: a költő szeretett, míg élt.”

A reformkori első lépéseket követően az üdülőhelyek fejlődése a kiegyezéssel és a vasútfejlesztéssel vett lendületet. A Balaton kulturális és rekreációs felértékelődése Füreden kezdődött. Ez az első olyan település, ahol a falutól elszakadva, a tóparton jön létre egy önálló kis települési mag, a történeti térképeken Bad Füred névvel jelölve, az itt talált és már 1722-ben gyógyvíznek nyilvánított forrásnak köszönhetően. (EÖTVÖS 2004) Az un. balatoni hidegfürdők majd csak az 1930-as évek végén jöttek divatba, amihez a Gyógy tér és a Templom utca mellett a tó felőli területet is rendezni kellett. 1838-tól kialakították a part-menti alsó sétányt. Kiirtották a nádat, és a Balaton feltöltésével létrehoztak egy tóba nyúló sétányt parti védművekkel és fürdőházzal, majd egy kis parti sétányt hat sor jegenyefával és olasz nyárfával (*Populus nigra 'Italica'* és *Populus nigra*). (LICHNECKERT 2011: 15-22) A fürdőélet felpezsdülése, a füredi színház híre, s nem utolsósorban az Anna bálok vonzerője miatt Füred-fürdő hamar kinőtte a kis parti sétányt. Az új sétány kiépítését az 1865—66-os aszályos nyarakon a Balaton alacsony vízállása tette lehetővé. Ekkor kezdték ültetni a parti sétány híressé vált négyes nyárfa fasorát közel hatszáz fa telepítésével. (SZABÓ 1983: 82) Tervezője a korszak kiváló kertésze, id. Petz Ármin volt.¹⁷

	
<p>15. kép</p>	<p>16. kép</p>
<p>A füredi Dísz tér fasorait és ligetét hársakkal alakították ki.</p>	<p>Az első fürdőház és parti sétány Füreden</p>

A füredi példa nyomán az 1860-as évektől jelentek meg az első hidegfürdők előbb a Balaton északi partján. Alsóörsön 1866-ban Kupricz Sándornak, Csopakon az 1860-as években Ranolder János püspöknek volt magán hidegfürdője. Almádban Brenner Lőrinc, az 1883-ban alakult Almádi Fürdő Rt. elnöke az 1870-es években állította fel az első fürdőbödét. A fürdőkultúra éledésével a déli parton is megindult a tájszépítés. Balatonföldvár fásítása, első fasorai 1870-ben jelentek meg, a Séd mellett jegenyenyárral, a vasútállomásnál szomorúfűzekkel (*Salix alba 'tristis'*). Szemesen 1895-ben, Boglár és Fonyód között a századforduló után telepítették a balatoni tájra egy jó évszázadon át oly jellemző jegenyenyárfasorokat. (SZABÓ 1983: 80)

Keszthelyen az első balatoni fürdőház és csárda 1846-ban épült, abban az évben, mikor a Kisfaludy gőzös először szelte át a tavat. S ekkor készítették a fürdőhöz vezető, fasorral kísért utat is. (BONTZ 1896: 350-371) A parti fürdő területét Festetics Tasziló gróf 1883-ban adta át a városnak örök használatra, és nem csak a parkosítást vállalta fel, hanem a fenntartást is. 1895-ben, szigorúan saját használatra új, fasorral kísért utat alakított ki a fenékpusztai kiskastélyhoz. A híres fenyő állé lovaglólútként és kocsilútként szolgált, s ehhez a feketefenyők törzsét feltisztították. A magas törzssel és a taxonra jellemzően laza koronájú fákkal képzett allé sajátos tájképi hatását tovább erősítette a viszonylag tágas telepítési rend. A 19. század másik kedvelt fafaját, a vadgesztenyét (*Aesculus hippocastanum*) telepítették a Keszthelyt dél felől feltáró út mellett. A közeli Hévíz, a gyógytáj, a gyógyhely jellegzetes példája, ahol a 19. század végén már intézményi formában hasznosítják a gyógyvizet. Hévíz egykori tudós akadémiai igazgatója, Lovassy Sándor kísérletező kedvét és növényismeretét dicséri a bekötőutat szegélyező mocsárciprus (*Taxodium distichum*) állomány.

TÁJFÁSÍTÁS – FASOROK AZ ALFÖLDÖN, A TANYAVILÁGBAN ÉS AZ URADALMI TÁJBAN

¹⁷ Petz Ármin (1820-1896) kertész, a kereskedelmi kertészet és faiskolai termesztés egyik úttörője, az Orczy kert főkertésze, a Múzeum-kert, a Ludoviceum, a József nádor tér tervezője

A török megszállás alatt szinte elnéptelenedett Alföldön csak lassan indult meg a fejlődés, és a sovány, homokos talaj, a laza településszerkezet, valamint a sajátos tanyavilág miatt a városi, települési minta is kevésbé tudott motiválni. A térség elmaradottsága miatt a gazda-társadalom alig tudott profitálni a természetes vízkészlet adottságokból.

Az Alföld táj- és településszerkezete a tanyavilággal jobbra a 18. században jött létre, bár ahol az uradalmi földek tovább is fennmaradtak, ott csak a 19. századi jobbágyfelszabadítást követően. A felszíni vizekben, ártéri és nedves rétekben gazdag térség, a sajátos alföldi vadvízi világ átalakulása már a reformkorban is napirenden volt, részben a termőterületek növelése, de leginkább a pusztító erejű árvizek megfékezése, gyors levezetése és a tiszai hajózás fejlesztése érdekében. A 19. század második felében végzett folyószabályozás nem csak a felszíni vízborítást csökkentette, hanem a felszínre hozta a talaj mélyebb rétegeiből a sziklát, s ezzel a termőképesség erősen leromlott. A súlyos aszályok (1863-ban pl.) és a nagy szegedi árvíz (1879) okait kutatva, a szabályozási terv hibáin túl a szakértők az Alföld fátlanságának is komoly szerepet tulajdonítottak. A dualizmus korában voltak már ugyan kezdeményezések fásításra, erdősítésre, de érdemi támogatás hiányában minimális eredményt értek el. S ebben alighanem szerepet játszott az elmaradott, napszámosokra és cselédekre hagyatkozó gazdálkodás, s maga a tanyás térségek igény- és életszínvonala is. A tanyavilág a tájléptékű, tájat tagoló fasorok tekintetében még az 'anyavárosokhoz' képest is jóval lassabb fejlődést mutat. A tanyasi gazdálkodás és életmód miatt a 19. századi városokra jellemző 'szépítési mozgalom' itt egyáltalán nem volt jellemző.

Az alföldi városok tanyás térségeiben az elsősorban állattartásra és részben földművelésre, vagy nyári munkákra berendezkedett tanya olykor állandóan lakott, máskor időszakosan lakott munkahely volt. A gazda hazajárt a városba, ahol háza volt, s ahol piacozott. Ebből az életmódból és a gyenge termőföldi adottságokból következik, hogy a tanya csinosítása, közvetlen hasznót nem hozó dísznövényekkel, fákkal való betelepítése igen ritka volt. Pedig a város mutatta a példát minden gazdának, mégis kevesen áldoztak pénzt, időt, fáradságot olyan úri huncutságokra, mint a tanya vezető út rendezésére, árnyékoló és homokfogó fasor telepítésére, vagy pláne a tanyaudvar fásítására, díszkerti növények telepítésére.

Móricz Zsigmond az *Úri muri*-ban nagyon szemléletesen és kritikusan ír a tanyavilág lakóinak lelkületéről, életmódjáról, fellebbentve a szükségszerű fejlődés útját, módját is. A millennium idején, valahol a Berettyó és Kőrösök vidékén játszódó történetben az Alföldre vetődő könyvvigéc, Lekenczey Muki már a bemutatkozásokról súlyos regionális különbségekről beszél.

„- A Dunántúl azért szebbek a termések - kezdte az idegen. ...

- Ott mindig szebbek - szólt Csuli.

- MÉR szebbek ott? - szólott Borbíró. ...

- Ott nagyobb a kultúra - mondta az idegen. ...

- A grófi birtokok! - mondta az idegen.”¹⁸

Majd a világlátott, olvasott ember magabiztosságával kritizálja a tanyavilág sivárságát. „... A grófnál odakint Pusztasáson olyan parkot láttam, amely vetekszik a Dunántúl legszebb parkjaival. Ott, kérem, ennek a szikes és sivatag Alföldnek a kellős közepén valóságos oázis van. ... Nekem csak azért tetszik a gróf úr parkja, mert megmutatta, hogy az Alföld közepén valóságos paradicsomot lehet teremteni. Mért nem ilyen akkor az egész Alföld?... Mért nem szabad itt fát ültetni?... Amerre megyek, a kis fehér tanyák olyanok, mint a kemencék. Mint a búboskemence. Csak úgy ég a napmelegben. Egyetlen árva ákácfa nem nő mellette. ... Ez nem lehet, kérem szépen! Ha nem nő meg a fa, tessék neki kocsival hordani a földet. Igenis. Kocsival jó földet onnan, ahol van. Mert az erdő olyan, hogy maga javítja aztán a földet.” Lekenczey azonban hiába vázolja fel, hogyan lehetne megjavítani, termővé, gazdagabbá és élhetőbbé tenni a tájat, a gazda már csak ragaszkodik a megszokott tunyasághoz és igénytelenséghez. „- Ráérünk - mondta Csuli, s nevetett. Kerek, kövér, rózsaszínű arca a fehéres pedrett bajusszal olyan vidám s bizakodó volt, mint a telihold -, legyen a gyerekeknek is valami dolga meg mulatsága.” Móricz Szakhmáry Zoltán személyében mutatja be az igényes városi földbirtokost, a dzsentrit, aki a módosabb, gondosabb polgári életmódot választja, s ezért tenni is akar. „Ez a tanya egész másképp volt teremtve, mint a Csörgheő Csuli Nyomorlaka. Ez valóságos kis kastély volt, s a park közepén állott. Nagy lombos fák alatt futott be a kocsi, s a nagy tornác előtt állott meg.”¹⁹ Szakhmáry kezében a sivár táj termő gazdasággá és kertté formálódott, ám támogatás, társak, követők nélkül magányos farkas maradt. Móricz az alföldi nyomorból kitörni akaró középbirtokos bukását személyes érzelmi válságba csomagolta, jelezve, hogy a táj, a régió, az

¹⁸ Móricz, 1927. 2. fejezet

¹⁹ Móricz, 1927. 4. fejezet

ország jövője nem bukhat el. Az ezredévi ünnepek Magyarországn túl az *Úri muri* a Trianon utáni ország láttelepe is. A dualizmus kori modernizáció és a drasztikus tájtalakítás terhei, ökológiai gondjai a későbbi generációkra maradtak – pont úgy, ahogy a „Csörgheő Csuli” félek.

Az alföldi parasztvárosok körül kialakuló tanyás térség tehát

Más a helyzet az uradalmi falvak esetében, ahol a birtokrendszer központja olykor élő és kisugárzó példa a tájépítő fásítás számára. A Dunántúlon, s mindenekelőtt a Mezőföldön szinte kizárólagos a csoportos lakhelyként működő települési forma, a majorság vagy puszta. (TAMÁSKA 2013: 14) A birtokközpont a kastéllyal, parkkal, „fejedelmi allékkal” (ILLYÉS 1987: 5) élesen elválik az uradalmi falvaktól.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A dualizmus táj- és településtörténetében sajátos és jellemző utat mutat fel a barokk tájépítő elemeknek, a fasoroknak a barokk főúri birtokrendezéstől lényegileg eltérő, és immár a közösségi, polgári igényeknek megfelelő alkalmazása. Nyilvánvaló, hogy táji vagy városi léptékben ott telepítik nagyobb számban, ahol épp a nemesi nagybirtokrendszer mutatja a példát, de a reformkortól kezdve a nyugati példák és trendek is egyre meghatározóak.

A trianoni döntés egyik súlyos következménye, hogy az ország elvesztette fában, erdőben gazdag tájait. Az erdőterületek 85%-a az új országhatárokon kívül rekedt, ami elsősorban súlyos gazdasági hiányt jelentett, ám a „fában való szegénység” a társadalom egészét sújtotta. Elég felidézni itt az Andrássy úti platánfasor szomorú történetét: a háborús évek és a Trianon utáni tűzifa hiány miatt a lakosság kivágta és eltüzeltte, elhasználta a már szépen beállt fasor fáit, mindössze a Kodály körönd szoliterjeit kímélve meg. A súlyos szűkségből előnyt kovácsolva született meg az 1923. évi XIX. törvénycikk, ami lényegében egy erdőtelepítési törvény, de a végrehajtást segítő, hozzárendelik az állami csemetekertek faállományát, mintegy 80 millió csemetét és kivitelezési támogatást is, s ezzel az erdőtelepítés mellett végre a tanyafásításra és általában a településközi tájban végzett fásításokra is sor kerülhetett. (KISS 1927: 192)

A 20. század modernizációs és városfejlesztési trendjei közepette megszületett és elfogadott lett hazánkban is a városi tájépítészet és a tájrendezés, amiben a fasorok, és általában a növényalkalmazás legértékesebb részét képező fás növények fokozott figyelmet kapnak. Napjaink klímaváltozása és a fenntarthatatlan urbanizáció újra előtérbe helyezi a fák, fasorok telepítését, ...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aiszóphosz meséi. A vándorok és a platánfa. In: Hausrath: Corpus Fabularum Aesopicarum (Lipsiae, 1957.) Fordította Sarkady János. 185.sz. http://www.wekerlekos.hu/download/irodalom/aiszoposz_mesei.htm (2021. június 28.)
- BENEVOLO, Leonardo (1993): La Citta Neila Storia D'Europa. Róma-Bari: 1993.
- BÉKÉSI Sándor, 2009: Fenséges pocsolya: A Fertő. Egy táj kultúr- és szemlélettörténetéről. Soproni Szemle, 2009 / 2. sz. p.193. (J. K. Riesbeck francia utazó korabali leírása alapján.)
- BONTZ József, 1896. Keszthely város monográfiája, Második rész. A város erkölcsi, szellemi és anyagi művelődésének tényezői; III. Fejezet. Keszthely az irodalom és műépítészet terén. Keszthely, 1896
- EÖTVÖS Károly, 2004: Balatoni utazás. mek.osz.hu. (utolsó letöltés 2021. június 28.)
- FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I. kötet. Kiadta Kozma Vazul, Pest. 1851. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-elek-BABC3/> (utolsó letöltés 2021. április 24.)
- GERZSON László, SZILÁGYI Kinga, 2012: The long term preservation of an 18th century gene bank heritage - Case study of the Széchenyis' lime tree allée at Nagycenk. Applied Ecology and Environmental Research v.10/1. 47-64. DOI: 10.15666/aeer/1001_047064. (2012)
- GOTHEIN, Marie-Luise (1913). History of Garden Art, angol kiadás 1928. https://www.gardensite.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/egyptian_temple_gardens (2021. 06.10.)
- HIRSCHFELD, Christian, Cay Lorenz, 1779.: Theorie der Gartenkunst. Lipcse, 1779. Theory of Garden Art. Fordította és szerkesztette: Linda Parshall. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001.
- HÓMAN Bálint – Szekfű Gyula, 1934.: Magyarország története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. VII. 1934. p.75.
- ILLYÉS GYula (1987): Puszták népe. Magvető Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ Viktor: Székesfehérvár szabad királyi város. In: Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931-32. évre. Főszerk.: F. szabó Géza, Helyn, évn. 10. p. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1274/1/csurg.h.pdf>
- H. KOLLÁTH Mária, 2020.: Az alcsúti kastélykápolna és a hozzá szervesen kapcsolódó kertrészlet formálódása napjainkig. BME Műemlékvédelem szakmérnöki szakdolgozat, Budapest, 2020.
- JÁMBOR Imre, 2018: Nebbien Városligete – A világ első népkertje Pesten. Terc, Budapest. 2018.
- JUHÁSZ Viktor: Székesfehérvár szabad királyi város. In: Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931-32. évre. Főszerk.: F. Szabó Géza, Helyn, évn. 10. p. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1274/1/csurg.h.pdf>
- KISS Ferenc, 1927: Szeged erdészete. In: Kiss Ferenc, Tonelli Sándor, Sz. Szigethy Vilmos (szerk.): Magyar városok monográfiája 1. Szeged. Budapest, 1927.
- KOVÁCS Emőke, 2017: "A szép akasztott"–Id. Andrássy Gyula élete. Újkor.hu 2017. 02. 07. online: <https://ujkor.hu/content/a-szep-akasztott-id-andrassy-gyula-elete> (2021. április 10)
- LAUTERBACHIS, Iris (2006): [. .] wie die Strassen in denen Städten', Alleen und Wege in der Gartenkunst des 17 und 18 Jahrhunderts, Die Gartenkunst, (18) 2, 249–62.
- LAWRENCE, Henry W. 2006.: City Trees. A Historical Geograohy from the Renaissance through the Nineteenth Century. University of Virginia Press. 2006.
- LIBITSCH Adolf, 1896.: Jozsef főherceg úr ő császári és királyi fensége alcsuthi uradalmának rövid ismertetése. Alcsúth 1896.
- LICHNECKERT András, 2011.: A balatoni hidegfürdők története (17831889). Füredi História helytörténeti magazin, XI. évfolyam 1. sz. 2011. pp. 15-22.

MÓRICZ Zsigmond 1927.: Úri muri. 2. fejezet <http://mek.oszk.hu/01400/01431/01431.htm> utolsó letöltés: 2021. 06. 14.

ORMOS Imre (1955): A kerttervezés története és gyakorlata. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

ÖRSI Károly 1992. Az alcsúti kastélypark építéstörténete. Műemlékvédelem. Budapest. 1992. 4. szám, p. 210.

PAPP József 2001: A debreceni sétakert. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII.

PRADINE, Chantal (2009): Road Infrastructure: Tree Avenues in the Landscape. European Landscape Convention Secretariat Document. Cultural Heritage, Landscape, and Spatial Planning Division, Directorate of Culture and Cultural and Natural Heritage. Strasbourg

SIKLÓSSY László: Hogyan épült Budapest? (1870-1930) Fővárosi Közmunkák Tanácsa (How Budapest's building went on? Council of Budapest Public Works: Budapest, Hungary, 1931 pp. 162–171.

SZÉCHENYI István 1840.: Selyemrűl. Trattner és Károlyi, 1840.

Gróf SZÉCHENYI István (1866, 1995): Buda-Pesti por és sár. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest.

SZABÓ István, 1983.: Botanikai értékeink és az idegenforgalom. Illés István, Kovács István (szerk.): Idegenforgalom, környezetvédelem, Balaton. Veszprém, 1983.

SZÉKELY György, 1976.: A honismereti munka tárgya és általános kérdései Magyarországon. Honismeret, 4. évf. 4. szám

Székesfehérvári Szépitő Egyesület alapszabályai. Székesfehérvár, 1914. 3. p.

SZEMERE Bertalan, 1840: Utazás külföldön, II. kötet, Nagy-Britannia és Izland. Budapest, 1840.

SZILÁGYI Kinga, 2011. The Evolution of English Picturesque Landscape Garden to Urban Public Park. Acta Universitatis Sapientiae / Agriculture and Environment. Marosvásárhely, 2011.

SZILÁGYI Kinga; Lahmar, Chaima; Szabó, Krisztina, 2020. Allées in Landscape Architecture and Garden Art—Types, Preservation, and Renewal of the Living Heritage of Baroque Allées in Hungary. LAND 9 : 9 p. 283 (2020)

SZILÁGYI Kinga; Lahmar, Chaima; Rosa, Camila; Szabó Krisztina, 2021: Living heritage in the urban landscape; Case study of the Budapest World Heritage Stie Andrassy Avenue. MDPI Sustainability, 2021.

TAMÁSKA Máté

VICZIÁN Zsófia, 2019. Budapesti fák. Kéregbe zárt történelem. Látóhatár Kiadó, Budapest, 2019.

VITRUVIUS: Tíz könyv az építészetéről. 5. könyv.

http://www.romaikor.hu/tudomany_es_technika/vitruvius___tiz_konyv_az_epiteszetrol. (utolsó letöltés 2021. május 13.)

ZICHY Antal (szerk.) 1890: Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései - Széchenyi István munkái 5. (Budapest, 1890) Újabb német-, francia- s olaszországi út.

PALLAS NAGY LEXIKON

Magyar Néprajzi Lexikon

